

РОМАНЦОВ О.В.
(м. Київ)

ВПРОВАДЖЕННЯ ПОСАДИ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА (1797–1812 рр.)

У другій половині XVIII ст. Російська імперія значно розширила свої кордони на захід і південний захід. Приєднані землі мали різні управлінські традиції й історію, що змусило царський уряд вдаватися до експериментів із утворенням нових адміністративних одиниць та запровадженням відповідних посад, що опікувалися б цими територіями. На 1796 р., на момент коронації імператора Павла I, на українських теренах існувало п'ять губерній – Київська, Подільська, Волинська, Малоросійська і Новоросійська. В них, згідно з указом Катерини II 1775 р. про нове облаштування губерній, владу мав губернатор. Павло I, ставши імператором Росії, через нелюбов до своєї попередниці почав впроваджувати зміни. Вони не оминули й губернське управління. Саме в той час було запроваджено нову посаду для місцевого урядування – військовий губернатор. Серед перших таких посадовців був також київський.

Історіографічний огляд проблеми дає можливість наголосити на недостатній увазі істориків до питання діяльності київських військових губернаторів та цього інституту загалом. Часто вчені ототожнюють їх з генерал-губернаторами чи військовими генерал-губернаторами. Серед загальнотеоретичних праць із історії російської адміністрації, де містяться згадки про інститут військових губернаторів, слід назвати працю П.Зайончковського¹ і дослідження В.Шандри². На питання про їх урядування звертали свою увагу також М.Бутич³ і Л.Кудрявцев⁴.

Стаття має на меті дати огляд діяльності військових губернаторів у Києві. Необхідно з'ясувати, які конкретні функції мали ці посадовці. Потрібно також простежити зв'язки останніх із центром та периферією підпорядкованих їм губерній, проаналізувати їх роль у системі місцевого самоврядування. Хронологічно стаття охоплює перший період існування київських військових губернаторів з 1797 по 1812 рр. Для висвітлення цього питання велику кількість джерельних матеріалів містить фонд київського військового губернатора у Центральному державному історичному архіві України в Києві. Законодавчу базу діяльності цього посадовця розкриває багатомне видання – «Полное собрание законов Российской империи».

У 1797 р. на новоприєднаних територіях Правобережної України й Північного Причорномор'я були призначені військові губернатори – в Києві, у Катеринославі та в Кам'янці-Подільському. Ці посадовці поєднували власні функції з функціями цивільних губернаторів і опікувалися: катеринославський – Новоросійською, київський – Малоросійською (Київська губернія була сформована пізніше), а кам'янець-подільський – Подільською, Мінською, Брацлавською (остання за кілька місяців була скасована) та Волинською губерніями. Цікавим є той факт, що у збірці «Полное собрание законов Российской империи» вперше з'являється згадка про київського військового губернатора лише в 1802 р. (на відміну від інших двох у Кам'янці-Подільському й Катеринославі, котрі згадуються з 1797 постійно).

Першим київським військовим губернатором був призначений І.П. Салтиков. Ймовірно, це пов'язувалося з участю останнього в придушенні польського повстання 1794 р. До його компетенції належали: видача «подорожень» на поштових станціях на проїзд по території губернії чи виїзд з неї; контроль над приїжджими іноземцями (вони повинні були повідомляти про своє перебування у межах губернії та міста); видавання «пашпортів» тим, хто збирався виїздити за кордон; керівництво поліцією в місті; остаточне ухвалення рішень із карних справ; переведення, утримання і розподіл по тюрмах арештантів («колодників»). У 1798 р., згідно з указом Павла I, військові губернатори мали затримувати тих, які приїздили на маскарад без відповідного вбрання.

У тому ж році урядом було впроваджено посаду київського й малоросійського генерал-губернатора із перебуванням у Києві, котрим став колишній військовий губернатор Кам'янця-Подільського генерал-лейтенант А.Беклешов⁵. Цікавим є той факт, що він у листах до петербурзьких високопосадовців запитував про те, яким чином та на котрих підставах він мав узгоджувати свої відносини із військовим губернатором (ним тоді був П.Дашков). Таке питання виникло через відсутність у Росії практики поєднання в одному місті посад військового губернатора і генерал-губернатора. У відповіді А.Беклешову посадовці радили будувати відносини із військовим губернатором згідно із військовим уставом. Генерал-губернатор, на відміну від військового, мав власну канцелярію, яка за потреби зв'язувалася з останнім. Звичайно, це було пов'язано з питаннями щодо діяльності поліції чи відносно арештантів. Проте така ситуація тривала недовго, бо вже наступного року посаду київського та малоросійського генерал-губернатора було скасовано. Натомість київський військовий отримав повноваження цивільного керівництва губернією. З 1801 р. він опікувався, окрім Київської, ще й Мінською губернією (останню вивели з підпорядкування відповідному губернатору Кам'янця-Подільського)⁶.

У 1799 р. замість П.Дашкова новим військовим губернатором у Києві було призначено генерал-лейтенанта А.Феньша. Він називався в документах «киевский военный губернатор, управляющий и по гражданской части». Незважаючи на це, поряд із ним у місті залишався цивільний губернатор, котрий надалі головував у губернському правлінні та заміщував військового у цивільних справах під час його відсутності в місті. У військових справах останнього заступав комендант Києва⁷.

В той час у військового губернатора з'явилася власна канцелярія, що складалася з шести чиновників. Склад її не було чітко визначено, повноваження посадовців також не прописані. Більшість із них належали, за табелем про ранги, до губернських реєстраторів (14) і колезьких асесорів (12)⁸. Через канцелярію військовий губернатор здійснював нагляд за губернією, зв'язувався з тими чи іншими установами, видавав накази. Вихідна документація цієї канцелярії поділялася, крім останніх, на відношення, пропозиції, рапорти. З конкретними посадовцями – такими, як: міністри, губернатори, генерал-губернатори, повітові дворянські маршали, поміщики – військовий губернатор листувався з допомогою відношень. До адміністрації губернських міст – київського губернського правління, казенної палати, головного суду, магістрату надходили пропозиції. Накази надсилалися київській поліції та поліцмейстеру. У вигляді рапортів надходили звіти до Сенату⁹. Більшість справ, що розглядалася у канцелярії, була пов'язана з карними злочинами (пограбування, вбивства, згвалтування, неповернення боргів тощо). Скарги надходили від усіх станів

губерній. Шлях їх був різноманітним – через київську казенну палату, магістрат, головний суд. Часто вирішення тих чи інших справ військовий губернатор доручав губернському правлінню. В разі зловживань на місцях туди направлялися члени канцелярії для розслідування чи наведення ладу. Окрім останньої, київський військовий губернатор іноді користувався послугами чиновників з особливих доручень, котрих сам же й призначав, узгоджуючи це з урядом. Вони займалися цивільними справами.

Через київського військового губернатора російський уряд звертався з наказами або постановами до губернської адміністрації чи населення. Він погоджував нове будівництво у Києві. З ним мав радитися головний архітектор міста. Здійснювався також контроль над станом вулиць, різних споруд Києва. В галузі освіти з 1802 р. військовий губернатор підпорядковувався голові Віленської шкільної округи (остання була утворена того ж року і поширювалась також на територію Київської та Мінської губерній)¹⁰.

Між київським військовим губернатором і Петербургом, звичайно, відбувалося також таємне листування¹¹. Він особисто зносився з міністрами поліції та військовим й отримував від них листи. Використовуючи таємне листування, військовий міністр здійснював нагляд за станом провіантських магазинів та фортець у підпорядкованих київському губернатору губерніях, а останній подавав звіти про виконання доручень, пов'язаних із попередніми справами. Він повинен був, за інформацією з Петербурга, організувати нагляд за підозрілими іноземцями, що перебували в Київській чи Мінській губерніях. Особливу увагу приділяли полякам, навіть тим, які були підданими Російської імперії. Це було викликано кількома причинами. По-перше, землі Київської й Мінської губерній тривалий час належали Речі Посполитій, і на теренах їх залишилося чимало поляків, котрі прагнули до відродження Великої Польщі. По-друге, відновлена імператором Наполеоном I Польська держава мала профранцузькі настрої, що теж було небезпечним для Росії, враховуючи напружені відносини з Францією. Так, у таємних зносинах київського військового губернатора з урядом неодноразово згадуються польські шпигуни, які перетинали кордон із Росією для здійснення диверсій та розвідки місць знаходження провіантських магазинів і фортець царської армії, поширення антиімперських настроїв серед місцевого населення. Заарештованих поляків, підозрюваних у шпигунстві, військовий губернатор відправляв до Петербурга. Він повинен був також наглядати за мешканцями підпорядкованих йому губерній, що виявляли себе незадоволеними царським урядом. За потреби їх заарештовували. Виконання таємних справ київський військовий губернатор доручав приватним приставам.

Серед великої кількості повноважень останнього з цивільних та судових справ губернського урядування були також військові. Починаючи з І.Салтикова, всі київські губернатори до М.Милорадовича включно були ще й інспекторами військових одиниць мирного часу. Найбільшим таким підрозділом була дивізія. І.Салтиков називався інспектором української дивізії у 1797, хоча лише в 1801 р. офіційно запроваджено інспекції. На території сучасної України існувало декілька інспекцій – київська, українська, дністровська, брестська і кримська. Київський військовий губернатор був інспектором української, хоча у деяких документах до нього зверталися як до інспектора київської інспекції, а інспектором української називався Горчаков. Територія української та київської інспекцій виходила за межі Київської й поширювалась частково на

Подільську, Волинську, Малоросійську (з 1802 р. Чернігівську і Полтавську) губернії (тобто території, підконтрольні військовому губернатору Кам'янець-Подільського та малоросійському генерал-губернатору). Військові частини, що розташовувалися на теренах цих губерній, підпорядковувалися київському військовому губернатору як інспектору, а не місцевій владі.

У 1802 р. указом Сенату було дано дозвіл малоросійському генерал-губернатору за нагальної потреби використовувати військові частини української інспекції, що розташовувалися на теренах Чернігівської й Полтавської губерній, без узгодження цього питання з київським військовим губернатором. У свою чергу територія дністровської інспекції частково охоплювала терени Київської губернії. Військові частини її підпорядковувалися дністровському інспектору, а не київському військовому губернатору. Інспектор дністровської інспекції неодноразово звертався в листах з проханнями до останнього губернатора стосовно впливу його на місцеву владу того чи іншого населеного пункту у разі виникнення проблем із військовими частинами.

Загалом діяльність київського військового губернатора як інспектора полягала в розквартируванні частин, котрі підлягали його інспекції, забезпеченні їм побутових умов, побудові казарм, стаень, лазаретів, а також використанні їх за потреби для підтримки правопорядку на місцях. Окрім того, він як інспектор мав займатися будівництвом провіантських депо, магазинів, заготівлею борошна. Стосовно останнього київський військовий губернатор М.Милорадович зносився в таємному листуванні з військовим міністром Баркляем де Толлі. У листах обговорювалися питання щодо стану побудованих магазинів, якості борошна, темпів його заготівлі, пошуку і впровадження нових методів його сушіння. Є також згадки про комплектування народного ополчення на теренах Київської, Подільської та Волинської губерній на початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Ймовірно, ці дії здійснювалися під керівництвом київського військового губернатора. З 1806 р. інспекції було ліквідовано й замість них впроваджено дивізії, хоча київських військових губернаторів і надалі називали інспекторами.

В 1812 р. київський військовий губернатор М.Милорадович у зв'язку із вторгненням французів на терени Російської імперії був відправлений до діючої армії (він також займався формуванням на українських землях козацьких полків). Офіційно він не залишив посаду київського військового губернатора, проте надалі не повернувся до Києва. З того часу протягом 15 років київські військові губернатори не призначалися, а функціонували лише цивільні. Можливо, це пов'язано з тим, що Олександр I після переможної війни 1812 р., закордонних походів, повалення Наполеона був зайнятий більше зовнішніми справами. Внутрішнє життя країни у той час його менше цікавило. Іншою причиною могло бути те, що перемога у війні з Францією й зникнення Польської держави та посилення Російської зменшило для царського уряду небезпеку втрати цього регіону.

Посада київського військового губернатора протягом першого періоду існувала 16 років. За той час змінилися не лише повноваження цього посадовця, а й було змінено географію підпорядкованих територій (утворення Київської губернії та підпорядкування пізніше Мінської). Влада військового губернатора поширилася з Києва на всю губернію. Останній перебрав до своїх рук всі цивільні справи, залишаючи і притаманні лише йому функції. Він отримав власний адміністративний апарат – канцелярію. У військовій галузі київський

губернатор, на відміну від кам'янець-подільського та новоросійського, був ще й інспектором української інспекції. Посада військового губернатора в Києві впроваджувалася відносно раптово і непомітно й так само самоліквідувалася після 1812 р.

На майбутнє становлять науковий інтерес дослідження діяльності київських військових губернаторів у 90-і рр. XVIII ст., повноважень останніх на посаді інспекторів військових інспекцій, виявлення механізму їх співпраці з губернською адміністрацією, виявлення доцільності існування цього інституту взагалі та в Києві зокрема.

¹ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – Москва, 1998. – 288 с.

² *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України к. XVIII – поч. XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд – К., 1998. – 76 с.; *Шандра В.С.* Військові губернатори // Енциклопедія історії України. – Т.І – К., 2005. – С.549–550.

³ *Бутич М.І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (к. XVIII – поч. XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія – вип.11 – К., 1985. – С. 45–50.

⁴ *Кудрявцев Л.* История губернаторства в Киеве и Украине – К., 2003. – 352 с.

⁵ ЦДІАК України у м. Києві. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 31.

⁶ Там само. – Ф. 533. – Оп. 1 – Спр. 1553; Полное собрание законов Российской империи. – Т.26 (1800–1801). – 1 собр. – Санкт-Петербург, 1830. – С.775–776.

⁷ Там само. – Спр. 987.

⁸ Там само. – Спр. 468.

⁹ Там само. – Спр. 1228.

¹⁰ Там само. – Спр. 135.

¹¹ Там само. – Спр. 1227; Оп. 1. – Спр. 1478.

САВЧИНСЬКИЙ В.Є.
(м. Севастополь)

ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Інформація завжди була одним з осових елементів соціокультурного зв'язку людських спільнот. Більше того, сучасний науковий дискурс постструктуралізму вибудовує концепт, згідно з яким інформація та слова є не просто елементом соціокультурної дійсності, а безпосередньо беруть участь в її конструюванні. Сучасна загальнонаукова зацікавленість інформаційним суспільством може актуалізуватись й у студіях із проблем історії відповідної політики держави, а саме цензурних аспектів минулого Російської імперії. Часто інформація несе небажані, загрозові для офіційних державних чи церковних структур ідеї, критику, заклики до змін порядку, розголошення таємної інформації тощо. Тому такий інформаційний потік має регулюватися, державою, і формою такого контролю виступає цензура. Зародження останньої в Україні почалося з XVI ст. у формі боротьби церкви з апокрифічною літературою. Але процес виокремлення та вибудовування окремого апарату цензури, котрий контролював би інформаційний простір суспільства, відбувався досить тривало й суперечливо.

Починаючи з XVIII ст., вона відіграла значну роль у суспільних процесах самодержавної Росії. Роль цензури і навантаження на неї значно зростали в другій половині XIX ст. Тому актуальним є дослідження діяльності цензурних органів, їх реформування, розробка відповідного законодавства у згаданий період, оскільки це було рефлексією самодержавного механізму на перебіг суспільних процесів, пов'язаних із ліберальними реформами 60–70-х рр., наростанням революційних, соціальних та національних рухів, стрімким розвитком інформатизації соціуму.

Науковою новизною даного дослідження є спроба комплексного розгляду появи й розвитку цензурних органів, аналізу формування законодавства у галузі цензури і друку на основі джерел та історіографічних підходів до теми до революційних і радянських дослідників.

Питаннями цензурної політики займалися дореволюційні історики К.Арсеньєв¹, М.Лемке², О.Скабичевський³, окремі аспекти досліджували радянські вчені Б.Балуєв⁴, Ю.Герасимова⁵, П.Зайончковський⁶. На сучасному етапі спробою загального розгляду історії цензури є праця Г.Жиркова⁷.

Законодавче оформлення останньої як державного органу почалося з 1804 р., а саме з прийняття 9 червня того року першого цензурного статуту. Передувало цьому утворення міністерств, де значне місце відводилося Міністерству народної освіти. Саме у його віданні знаходилася цензура. Виконання відповідних повноважень покладалося на Головне управління училищ. Ще в першому статуті було закріплено: видання не повинні містити нічого проти Закону Божого, урядової політики, моралі й честі людини⁸. Реалії того часу вимагали ще і дотримання спеціальних приписів. Тому в 1811 р. при Міністерстві поліції було створено Цензурну ревізію, а у 1816 р. для цензурування наукової та спеціалізованої літератури – Вчений комітет⁹. Повноцінний і окремий орган цензури було утворено другим цензурним статутом від 10 червня 1826 р. За ним

відповідні повноваження здійснювало Головне управління цензури з місцевим комітетами в окремих великих містах¹⁰. Слабкою стороною цього документа було те, що він зовсім не торкався цензурування іноземної й перекладної літератури. Тому 22 квітня 1828 р. було прийнято третій цензурний статут, котрий відзначався детальнішим викладом норм і брався за основу для вироблення наступних їх редакцій¹¹. Складений апарат із внутрішньої, іноземної (під керівництвом Комітету цензури іноземної) та відомчої цензури проіснував без змін до початку 60-х рр. XIX ст. Самодержавна влада намагалася посилити цензурний нагляд, утворивши ніби то такі „надцензурні органи», як «Комітет 2 квітня» (1848–1855 рр.) за імператора Миколи I, «Комітет у справах книговидання» (1859–1860 рр.) за імператора Олександра II, але вони не впливали на цензурне законодавство й не міняли саму структуру існуючих відповідних установ¹².

Ряд дореволюційних істориків відмічають, що протягом 1855–1862 рр. цензурне відомство послабило свій тиск, особливо щодо періодичних видань. Саме у той період в імперії швидко зростає їх кількість, а тематика наближається до висвітлення політичних подій¹³. Однак, якщо у деяких питаннях можна було помітити послаблення цензури, то стосовно висвітлення в періодиці селянського питання і його вирішення Головне управління цензури видало тільки за 1857–1858 рр. 18 заборонних розпоряджень¹⁴. Суспільна ситуація початку 60-х рр. XIX ст., відзначена крайнім політичним напруженням, підігрітим очікуваннями селянської реформи, виступами радикальної інтелігенції за обмеження самодержавної влади та діяльністю підпільної організації „Земля і Воля», студентськими хвилюваннями, розмахом національно-визвольного повстання у Польщі, закордонною діяльністю вільної російської преси О.Герцена, культурно-просвітницькою діяльністю української інтелігенції, вимагала вироблення сталого нормативної бази в галузі цензури¹⁴. Виходячи з цих обставин, у проектах відповідної реформи й різного роду офіційних доповідних записках все більше наголошувалося на поліційній функції цензури¹⁶. Так, згідно із законом від 10 березня 1862 р., основні цензурні повноваження були передані до Міністерства внутрішніх справ, а 12 травня 1862 р. затверджені «Тимчасові правила для керівництва цензурою». Основними положеннями їх було: не допускати до друку ніяких критичних публікацій щодо реформи 19 лютого 1861 р.; не пропускати ніяких матеріалів, котрі б дискредитували християнську віру та вчення, виявляли неповагу до осіб правлячого дому, сприяли поширенню комуністичних і соціалістичних вчень. Ці правила також були покликані охороняти честь та гідність кожної особи. Окрім цього, вони мали ще дві неопубліковані статті, які стосувалися відомчої цензури по військовому й поліцейському міністерствам. Згодом положення цих правил майже повністю ввійшли до цензурного статуту 1865 року¹⁷. Сам же останній статут 1865р., відомий як «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865р.» з погляду влади мав внести певну лібералізацію у друк¹⁸. Так, згідно з першою частиною їх від попередньої цензури за бажанням власників звільнялися всі періодичні видання, що існували в обох столицях – м. Москві й м. Петербурзі, а також всі оригінальні твори обсягом не менше ніж 10 друкованих сторінок, всі переклади, не менші ніж 20 друкованих сторінок. У всіх інших регіонах від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські та видання стародавньої класичної літератури. В другій частині статуту зазначалося, що коли у періодичних виданнях або оригінальних творах порушувалися цензурні норми, то автори чи інші відповідальні особи

підлягали судовому переслідуванню, а щодо періодичних видань ще й адміністративному визиску. Частина третя правил констатувала, що цензура повністю підпорядковується Міністерству внутрішніх справ, безпосереднє відання нею здійснює Головне управління в справах друку (ГУД)¹⁹.

Починаючи з 1 вересня 1865 р., Міністерство юстиції стало арбітром у розгляді позовів, поданих місцевими комітетами в справах друку на порушників цензурного статуту 1865 р. Під час розгляду справ досить часто траплялися правові казуси, породжені неможливістю застосування цензурних каральних норм через судові ухвали²⁰. Тому 12 грудня 1866 р. було прийнято закон, згідно з котрим ГУД і цензурні комісії мали право порушувати перед судом питання про переслідування за порушення відповідних приписів, визначати винних осіб, вимагати для них відповідного покарання. Прокурор мав здійснювати лише підтримання обвинувачення у суді²¹.

Суспільно-політичне життя тогочасної імперії характеризувалося наростанням активності радикальних течій. Тому уряд вдався до посилення репресивних цензурних заходів. Новий закон від 14 червня 1868 р. надав право міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, що грубо порушували норми цензури. А за законом від 6 липня 1872 р. за друк статті без цензурного дозволу міністр внутрішніх справ міг накласти арешт на тираж видання або повністю заборонити його²².

Вбивство імператора Олександра II революціонерами-народовольцями 1 березня 1881 р. змусило уряд вдатися до посилення заходів із метою захисту державного порядку. Дослідники нарахували 50 циркулярів, виданих протягом 1881 р., котрими заборонялося висвітлювати європейські події, пов'язані з масовими виступами щодо соціального невдоволення, а також повідомляти про будь-які виступи селян у межах самої імперії. Недопустимим вважалося висвітлювати й діяльність земських зібрань у губерніях Російської імперії. Особливого значення в той період набував закон від 14 серпня 1881 р. Адже він надавав право генерал-губернаторам у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі періодичні видання²³.

27 серпня 1882 р. Олександром III затверджено нові „Тимчасові правила про друк”, котрі склалися з трьох розділів. Перший із них оголошував, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень та мають три попередження, після закінчення терміну, що призупиняв їх вихід, повинні подавати примірник тиражного номеру для перегляду в Цензурний комітет не пізніше 11 годин вечора напередодні виходу нового номера. Відповідним органам також надавалося право у разі виявлення „предсудительного содержания” призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС, відомості про авторів тих чи інших статей. І нарешті, третій – передбачав створення вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку в складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, обер-прокурора Синоду й керівника цензурного відомства. Така комісія мала повноваження вирішувати питання про повну заборону видання²⁴.

Протягом 80-х рр. XIX ст. тривало посилення внутрішньої та іноземної цензури. Зокрема циркулярами і розпорядженнями міністра внутрішніх справ 1883, 1885 й 1886 рр. заборонялося висвітлювати селянсько-аграрні питання, умови життя селян після земельної реформи, а також відносини між робітниками та роботодавцями на фабриках і заводах, політичні переслідування й процеси, заворушення серед студентів²⁵.

Як ми вже зазначали, діяльність цензурного апарату у другій половині XIX ст. ґрунтувалася на нормах різних законів та окремих положеннях статутів 1826, 1848, 1865 й 1882 рр., а в конкретних випадках регулювалася постановами Ради міністрів, розпорядженнями міністра внутрішніх справ, циркулярами Головного управління у справах друку (ГУД). При виданні цих документів центральні цензурні органи робили посилання на «Статут про цензуру і друк» із зазначенням року узаконення останнього. Але в цілому після реформи 1865 р. існував наступний устрій. На чолі всієї світської цензури стояло Головне управління друку, а здійснення внутрішньої цензури на місцях покладалося на комітети у справах друку, котрі були створені в Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Тифлісі; а у Вільно, Владивостоці, Катеринославі, Казані, Києві, Лодзі, Мітаві, Нижньому-Новгороді, Ревелі, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську, Харкові – здійснення цензурних функцій покладалося на інспекторів у справах друку²⁶. Цензуру іноземної літератури та іншої друкованої продукції, що потрапляла до Росії з-за кордону здійснював Центральний комітет цензури іноземної в Санкт-Петербурзі. Крім нього, діяли відповідні комітети у Ризі, Москві, Києві, Одесі, Вільно, Ревелі; в інших містах такі функції покладалася на спеціально призначених цензорів. Для цензурування іноземної періодики, які виписувалася підданими Російської імперії, був створений спеціальний орган при поштової службі. Згідно з статутом цензури підлягали твори літератури, науки, мистецтва, карти, плани й креслення на різних мовах; забороні підлягала різножанрова література і твори мистецтв, якщо вони своїм змістом вносили сумніви щодо вчення православної церкви, її обрядів або просто християнських догматів; якщо вони порушували недоторканість верховної самодержавної влади чи підривали повагу до імператорської родини, якщо вони суперечали основним положенням урядових постанов; якщо порушували права гідності та честі особи, таємниці приватного життя останньої, розповсюджували завідомо неправдиву інформацію про її²⁷. Порушення законів про цензуру й друк передбачало адміністративну й кримінальну відповідальність, котрі кваліфікувалися в «Уложенні про покарання» як злочини і провини проти «суспільного благоустрою та благополуччя»²⁸.

Отже, протягом другої половини XIX ст. повністю було створено апарат цензури, котрий керувався розробленими законами й статутами. Механізми внутрішньої, зовнішньої та каральної цензури працювали злагоджено, виконуючи свої основні функції. З впевненістю можна стверджувати, що цензура стала однією з основ фундаменту самодержавного ладу в Російській імперії, цензурна політика за своєю спрямованістю намагалася контролювати розповсюдження небажаної, шкідливої для влади інформації, нейтралізувати загрози останній і охороняти інформаційний простір.

¹ Арсеньев К. Законодательство о печати. – Санкт-Петербург. – 1903. – 264 с.

² Лемке М.К. Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – 515 с.

³ Скабичевский А.М. Очерки истории русской цензуры (1700–1863). – Санкт-Петербург, 1892.

⁴ *Балуев Б.П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – Москва, 1971. – 254 с.

⁵ *Герасимова Ю.И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. – Москва, 1974. – 208 с.

⁶ *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – 444 с.

⁷ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – Москва, 2001. – 368 с.

⁸ Там само. – С.42.

⁹ Там само. – С.48.

¹⁰ Там само. – С.59.

¹¹ ЦДА України в Києві. – Ф.553. – Оп.2. – Спр.1186.

¹² *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – Санкт-Петербург. – 1903. – 264 с.

¹³ Там само.

¹⁴ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – Москва, 2001. – С.110.

¹⁵ *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.24.

¹⁶ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – Москва, 2001. – С.119.

¹⁷ *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – С.168–170.

¹⁸ Там само. – С.392.

¹⁹ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах. Книга 1. – Т.I–VIII. – Санкт-Петербург. – 1911. – С.217.; *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – С.393–394.

²⁰ *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.71.

²¹ *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – Санкт-Петербург. – 1903. – С.22–24.

²² *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.78–79.

²³ *Балуев Б.П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – Москва, 1971. – С.35–36.

²⁴ *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – С.263.

²⁵ ДАК. – Ф. 287. – Оп.1. – Спр.17. – Арк. 96–98.

²⁶ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах. Книга 2. – Т.VIII–XVI. – Санкт-Петербург. – 1911. – С.3339.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.